

ENCYCLOPAEDIST ALOVIDDIN ALI IBN MUHAMMAD KUSHCHI AND HIS WORK ON "ASTRANOMY"

Safarov Bobomurod Sobir o'g'li

4th Year Student of Tashkent State University of Oriental Studies

E-mail sardorbobomurod5@gmail.com

ANNOTATION

The article tells about the difficult life of Ali Kushchi on the path of science and his book "Astronomical Treatise". The life of our scientist has been little studied, and it is safe to say that his Astronomical Handbook was one of the founding stones of modern European astronomy.

Keywords: Ali Qushji, Farzandi Arjumand, Mirzo Ulugh bek, Treatise on Astronomy, Samarkand Academy, Mehmed Fatih II.

ANOTATSIYA

Mazkur maqolada Ali Qushchining ilm yo'lida bosib o'tgan mashaqqatli hayot yo'li va "Astronomiyaga oid risola" asari haqida so'z yuritiladi. Allomamiz hayoti juda kam o'rganilgan va uning "Astronomiya oid risola" asari bugungi rivojlangan Yevropa astronomiyasining tamal toshlaridan bo'lgan desak adashmagan bo'lamiz.

Kalit so'zlar: Ali Qushchi, Farzandi arjumand, Mirzo Ulug'bek, Astronomiyaga oid risola, Samarqand akademiyasi, Mehmed Fotih II.

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается о непростой жизни Али Кушчи на пути науки и его книге «Астрономический трактат». Жизнь нашего ученого мало изучена, и можно с уверенностью сказать, что его Астрономический справочник был одним из основополагающих камней современной европейской астрономии.

Ключевые слова: Али Кушчи, Фарзанди Арджуманд, Мирзо Улугбек, Трактат по астрономии, Самаркандская академия, Мехмед Фатих II.

KIRISH VA DOLZARBLIGI

XV asr "Yer yuzining sayqali" deb atalmish ko'hna Samarqandda juda katta ilmiy va ma'rifiy markazlar juda ko'p bo'lgan. Ular ichida yirik astranom, tarixchi olim, mamlakat hukmdori Mirzo Ulug'bekni takidlamasdan ilojimiz yo'q. Sababi bobosi Amir Temurdan qolgan yirik saltanat parchalangan va turli xil tashqi dushmanlar girdobiga tushib qolgan paytda u hokimiyat tepasiga keldi. Mirzo Ulug'bekning asl ismi Muhammad Tarag'ay bo'lib, o'z davrining yetuk astronomi edi. Amir Temurga nabir bo'lgan bu zot O'rta Osiyo xalqlari

madaniyati va ilm-faniga juda katta hissa qo'shgan. Har sohaning yetuk bilimdonlaridan bo'lgan Mirzo Ulug'bek saltanat ishlari bilan bir qatorda tarix, she'riyat, matematika sohalariga katta e'tibor bergan. U jahonga ko'proq nomdor astranom sifatida mashhur. Uning shogirdlari bilan mingdan ortiq julduzlar jadvalini tuzgan. Aynan uning mashhur "Ziji jadidi Ko'ragoniy" asarini tuzishda o'zining katta hissasini qo'shgan va uning eng yaqin yogirdi Ali Qushchi edi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil may oyida chiqargan qaroriga ko'ra 1994-yilning sentyabr-oktyabr oylarida mamlakatimizda buyuk olim va davlat arbobi Mirzo Ulug'bekning (1394-1449) 600 yillik to'yi keng nishonlandi [1, C.3]. Shu munosabat bilan Mirzo Ulug'bekning hayoti, ilmiy faoliyati, fanga oid mashhur asarlari, uning Samarqand shahrida qurdirgan rasadxonasi, Samarqand akademiyasi va unda faoliyat yuritgan olimlar, Mirzo Ulug'bekning bobosidan qolgan noyob kutubxonasi va uning eng suyuqli va qadrli shogirdi Ali Qushchi haqida ham qisman o'rganildi. Ali Qushchi asosan Mirzo Ulug'bekning vafotidan keyingi ilmiy ishlari va astronomiya maktabini butun olamga tanitdi. Uning "Astronomiyaga oid risola" asari ayniqsa bugungi rivojlangan Yevropa astronomiyasi va butun jahon astronomiyasining rivojiga ulkan hissasini ko'rsatdi. Alovuddin Muhammad Ali Qushchi O'rta Osiyo va Sharq xalqlari madaniyati tarixida abadiy iz qoldirib, ilm-fanning ko'plab sohalarida talaygina asarlarni ishlab chiqqan olim sanaladi. Alovuddin Muhammad Ali Qushchining ilmi rivojlanishida o'sha zamonning atoqli astranomlari Qozizoda Rumi, G'yo'siddin Jamshid, Muinuddin Koshoniy va boshqalar katta hizmat ko'rsatgan. Ali Qushchining hayoti haqida bizga juda kam ma'lumotlar yetib kelgan, asosan Mirzo Ulug'bek siymosi bilan yonma-yon yuradi. U 1404-yilda Samarqandda tug'ilgan. U Mirzo Ulug'bekka qarindosh bo'lgan [2, C.4] degan taxminni olimlarimiz ilgari surgan. Otasi esa Mullo Mahmud Temuriylar avlodidan bo'lib, ko'p umrini Shoxruh (1409-1447) saroyida hizmat qildi. U ko'proq vaqt Shoxruh saroyidagi podshohning ov qushlariga qaraydigan hodimlarning boshlig'i bo'lib, aynan o'g'lining Alovuddinning "Qushchi" deb atalishiga sabab bo'lgan degan tahminlar bor. Ali Qushchining o'zi ham otasi kabi ovchilik bilan hunariga mohir bo'lib, yoshlik paytlarida Mirzo Ulug'bekning qarchig'aylarini tarbiya qilgan. Shuning uchun ham uning nasabida "Qushchi" unvoni unga bir laqab bo'lib qolgan. Uning Mirzo Ulug'bek bilan ustoz-shogird emas balki, keyinchalik ota va o'g'il bo'lishiga olib kelgan. Buning isboti o'laroq Mirzo Ulug'bek o'zining mashhur "Ilmi Nujum" asarida shunday deb yozadi: "Ammo ittifaqo, farzandi arjumand Ali ibn Muhammad Qushchi umrining yosh yillaridan gullagan yigitlik fasllaridan beri ilmu fan zamirida ilg'orlab borayapti va uning tarmoqlari ila mashg'uldir. Qattiq ishonch va muxaqqaq umid bordurki, buning natijasida uning shuhrati yaqin zamonlarda va eng tez onlarda jahonning atrof aknoflariga mamlakatlariga yoyilib, tarannum bo'lur, insha Alloh al-aziz."

[2, C.4] Shu sabali ham Ali Qushchi eng yaqin shogirdi va tutingan o'g'li bo'lib qoldi. Ali Qushchi har doim Ulug'bek bilan birga bo'lib ko'p ilmiy ishlarda va munozaralarda qatnashdi; o'tkir zehni va ilmiy salohiyati bilan shuhrat qozondi, o'z davrining Ftalomeyi deb nom oldi, matematika astronomiya va boshqa ko'plab aniq fanlar bo'yicha ulkan miqdorda ilmiy ishlarni amlaga oshirdi. Shuningdek butun dunyoga mashhur bo'lgan Samarqand akademiyasi va uning qurilishida katta hissa qo'shgan. "Ziji jadidi ko'ragoniy"ni tuzishda katta xizmat qildi, astronomiyaning nazariy asoslari yoritilgan va 1019 ta yulduzning holati tasvirlangan ekliptiklarning ekvatorga qiyaligi yillik progressi aniqlangan bu ajoyib asar astronomiya

fanining rivojlanishida juda katta ta'sir ko'rsatdi. Shungdek Ali Qushchinining o'zi ham juda katta ilmiy me'ros qoldirgan bo'lib, asarlari orasida eng mashhur va taniqli "Risolai dar falakiyot" ya'ni astranomiyaga oid risolasi Turkiya va Yevropa astranomlari uchun qimmatli manba bo'lgan. Zabardast olim, o'tkir mutafakkir Ali Qushchining ushbu asari O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Sharqshunoslik institutida 9276 raqamli qo'lyozma ichida va 3356 raqam bilan hisobga olingan kitobdadir.

Bu mavzuning dolzarbligi shundaki, asosan Ali Qushchi shaxsiyati Mirzo Ulug'bek siyмосi qarshisida qolib ketgan. Buning sababi bizgacha juda kam ilmiy ishlar va adabiyotlar chop etilganligi bilan baholashimiz mumkin. Bu buyuk mutafakkirimiz o'zidan keyin juda katta ilmiy me'ros qoldirishi bilan bir qatorda Mirzo Ulug'bekning katta kitoblarini ham o'zi bilan olib ketganligini mavjud manbalar takidlaydi. Shu narsa ayon bo'ldiki, bu noyob "Ulug'bek xazinasi" hozirgi kungacha topilgan emas. Lekin ko'plab sovet tadqiqotchilari Ulug'bek qoldirgan boy kutubxonani Ali Qushchi o'zining bilan olib keta olmagan. Ammo Mirzo Ulug'bekning ko'plab asarlari va astranomik jihozlari Yaqin Sharqdagi va Yevropadagi muzeylarni bezab turgani ayni haqiqatdir. Shu nuqtai nazardan Ali Qushchi Ulug'bek merosini saqlab qolish uchun ham uni o'zi bilan olib katgan, faqat bu merosimizning hammasini emas, chunki qo'limizdagi mavjud manbalarda Ali Qushchining Turkiyaga chiqib ketishi turlicha yoritilgan. Shuni ham ta'kidlash kerakki, bugungi kunda bu me'rosimizni o'rganuvchilar juda kam ilmiy ishlar olib borgan. Mamlakatimizda O'rta asrlar tarixini o'rganishga qiziqish juda yuqori bo'lishiga qaramasdan, o'rganayotganlar aynan shu davrda ko'plab qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Buning asosiy sabablaridan biri albatta o'sha davrda yozilgan yozma manbalarni o'qish. Ali Qushchining asarlari asosan o'z qo'li bilan fors va arab tillarida yozilgan va tarjima qilingan.

METODLAR VA O'RGANILISH DARAJASI

Tarixchilartomonidan O'rta asrlar tarixi juda qiziq. Bunga sabab ular ko'proq yozma manbalarga murojaat qiladilar. Buning ustunlik tomoni o'sha davrda yashagan olimlarning ilmiy ishlarini o'rganish orqali ko'proq haqiqatga yaqin tarixni yoza olamiz. Afsuski bu davr bo'yicha tadqiqot ishlarimiz kamroq. Bu mavzuda ko'proq Turkiya va Ozarbayjon olimlari o'zlarini ko'rsatishgan. Chunki Ali Qushchi umrining oxirlarida Usmonlilar hukmdori Mehmed Fotih saroyida hizmat qildi. Hozirgi Turkiyaning nufuzli universiteti bo'lgan Istanbul universitetiga tamal toshini qo'ydi. Lekin ko'plab sharqshunos olimlar Ali Qushchini astranom, matematik va aniq fanlar dahosi deb qarashsada uning nafaqat aniq va tabiiy fanlar shu jumladan ijtimoiy-gumanitar sohalarda ham asarlar bitganligiga guvoh bo'lamiz. Afsuski vatanimiz tarixida shunday buyuk allomalar sovet davridagi ayrim olimlar tomonidan noto'g'ri o'rganilgan. Chunki sovet davlati Xudosizlikga asoslangan mafkura ustun edi. Shunga ko'ra uning Islom diniga doir bir qancha kitoblari o'rganilmagan. Asosan tabiiy va aniq fanlarga oid asarlari o'rganilgan. Ali Qushchining shaxsiyati juda kam o'rganilganiga qaramasdan uning juda katta alloma ekaniga shubhamiz yo'q. Ali Qushchi Samarqandda o'z boshlang'ich bilimlarini oshirdi. Ulug'bek madrasasida ta'limning ilk saboqlarini oldi. Uning muallimlari Qozizoda Rumi, G'iyosiddin Jamshid, Mirzo Ulug'bek, mavlono Muhammad Havofiy va mavlono Nafis edi. U shundan so'ng o'z bilimlarini oshirish maqsadida Eronning Kermon viloyatiga jo'naydi va u yerda; bir necha yil yashab, ilmiy suhbatlarida, shoirlarning

mushoiralarida qatnashdi, kitoblar mutolaa qildi, ularning ba'zilariga sharhlar yozdi. Bulardan Nasriddin Tusiyning "Tajrid alkalom" (Nutqni ajratish) asariga yozgan sharhi ahamiyatga molikdir. U shuningdek o'zining mashhur asarlaridan biri "Risolayi ashkol al-qamar" (Oyning shakillari haqida risola) asarini o'sha yerda bitadi.

Barchamizga malumki, o'rta asrlar ilm fan taraqqiyotiga Samarqand akademiyasi katta rol o'ynadi. Ali Qushchi bu loyihaning faol tashabbuskori sifatida qatnashdi. Uning ikkinchi nomi "Ulug'bek rasadxonasi" deb ataladi. Aynan Ali Qushchining G.Golubevning 1962-yilda bosilib chiqqan Ulug'bek haqida kitobida mufassil yoritilgan. Aynan ushbu manbada Ali Qushchi Mirzo Ulug'bek, Qozizoda, G'iyosiddin Jamshid Samarqand atroflariga chiqib bo'lajak rasadxona uchun joy tanlaganlar. Rasadxona qurilishi 1424 – yilda boshlanib, besh yil davomida quriladi. Mirzo Ulug'bek Ali Qushchiga muhim diplomatik vazifalarni ham yuklatgan. Aynan 1438 – yilda Ali Qushchi Xitoyga safar qilgan va elchi lavozimida ham ishlagan. Safardan qaytgach, Ali Qushchi Xitoy tarixi va geografiyasi haqida asr yozgan. Bu asar muallifga katta shuhrat keltirdi va XVI asrda ikki marta turk tiliga tarjima qilindi.

Shuningdek Ali Qushchi Movarounnahr, Eron, Kavkaz va Turkiyaga ham safar qilgan. 1430 – yili Xirotda kelib, yosh Abdrahmon Jomiy (1414-1492) bilan tanishgan va uni ilmi riyoziyotdan imtihon qilgan. Bo'lajak buyuk shoir kuchli fikrlash qobiliyatini namoyish qilgan va algebra va geometriyadan yaxshi bilimlar egasi ekanligini ko'rsatgan.

Mirzo Ulug'bek va u asos solgan ilmiy maktabning ilmiy-tabiiy va falsafiy nuqtai nazari ham tarixiy muhim va zo'r ahamiyatlidir. U XV asrdagi sinfiy, ijtimoiy, mafkuraviy kurashlarni to'g'ri hamda mukammal bilishga shubhasiz yordam qiladi. Mana shu jihatdan ham Ali Qushchining astranomiya o'ld "Risolayi dar falakiyot" risolasi juda qimmatlidir. Zabardast olim va o'tkir mutafakkir Ali Qushchining ushbu asari O'zbekiston fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida 9276 raqamli qo'lyozma ichida hamda 3356 raqam bilan hisobga olingan kitobdadir.

9276 raqamli kitobning birinchi varag'idan to 27-varag'igacha astranomiya o'ld bir risola hamda 94-varag'dan 155-varag'ga qadar mashhur Mirsaid Sharif Jurjoniyning mantiq sharhiga bag'ishlangan asari bo'lishi mumkin. Birinchi va uchinchi qo'lyozma orasida joylashgan mazkur asar (28-betdan to 94-betigacha) "Risolai dar hayat Ali Qushchi" va yana "Risolayi ohundi mullo Ali Qushchi dar falakiyot" deb atalgan. Yozuv aniq, ravon, fors-tojik tilida biroq xususan, 32-76- betlari hoshiyalarida juda ko'p qo'shimcha sharhlar bayon qilingan. Shubhasiz 3356 raqamli qo'lyozmaning qulayligi shundaki, u Ali Qushchining risolasidan boshlanib to 74-betgacha cho'zilgan, 75-betdan esa mantiqqa bag'ishlangan juda ham qimmatli asar berilgan, 91-betdan boshlab to oxirigacha xisob ilmiga oid yana bir asar bitilgan [4. C.10]. O'rganmoqchi bo'lganimiz mazkur risolada Oy va Quyosh tutilishi masalari juda aniq, to'g'ri ilmiy-tabiiy tushuntirib berilgan. Mana bu satrlarni o'qib Ali Qushchiga taxsin o'qiysiz: "Qamar miyoni basar va oftob homil shavad va ruyi oftobro bepushand va in xorlo kusuf va oftob girfiki guyand" ya'ni "Oy Yer bilan Quyosh orasiga kirsa, Quyosh yuzini to'sadi, yorug'lik o'tmaydi, qorong'u bo'ladi, shu xolni qusuf-Quyosh tutildi, deyiladilar, Quyosh yuzidagi qorong'ulik Oyning zangi-soyasidir. Quyosh to'liq tutilishi (kusufi kuli) yoki qisman (juz'iy) tutilishi mumkin. Bu hol Oyning Yer bilan Quyosh orasidagi holatiga bog'liq".

Oyning bir tomoni insonga, Yer ko'rinmasligi to'g'risida ham Ali Qushchi fikr yuritadi. Yana shunisi ajablanarli va qimmatliki, astranom: Oy yorug'likni Quyoshdan oladi deydi.... "qamar jumri kashfi sayqali ast va az muqobilai oftob kasb nur mikunand"[4. C.16].

Ali Qushchi Oyning quyoshdan kichik ekanini va Quyoshga qaramligini ko'rsatadi. Oyning tug'ilishi, to'lishi, shom yeyishi masalalarida ajoyib tabiatshunos to'g'ri so'zlaydi, ilmiy fikr yuritadi.

Fanning yana bir go'zal qoidasi Ali Qushchining mazkur risolasida o'z aksini topgan. Nima uchun oy tutiladi? Buning sababi nimada? Bu savolga ham movlona Ali Qushchi asosli va ishonchli ilmiy javob beradi. "Zamin miyon moh va oftob homil shavad va moni oyand az vsuli zuvi oftob bamox, bas, mox barang asli namoyad va in xolro xusuf va mox girfiki guyand va xusuf niz gih kuli boshad va goho juzi" ya'ni "Yer Oy bilan Oftob orasiga tushib qolsa, Oftob yorug'ligiga to'siq bo'ladi, natijada Oy o'z rangida ko'rinmaydi, mana shu xoli xusuf – Oy tutilishi deyiladi. Oyning tutilishi ham goh tutash-to'la, goho qisman, bir parcha dog' hoida uchraydi, har ikki holat ham Oyning sharqidan boshlanadi". Deyiladi [4. C.17]. Bu yerda shunisi ayonki, Ali Qushchi Yerni sukunatda emas, harakatda, aylanishda ko'rganligini pardali tarzda bayon qiladi.

1420-1440-yillarda Quyosh va Oy tutilishini Ulug'bek rasadxonasida ilmiy kuzatib, aniq hisoblab, jadvalga olib, mana shu tabiat hodisasini oldindan aytish mumkinligini to'la sharhlagan olim Ali Qushchining asari Sovet davrida qisman o'rganildi va 1968-yilda I. M. Mo'minov tomonidan kitob xolatida chop etildi. Lekin mustaqillik yillarida juda kam o'rganildi. Hozirgi kunda Ulug'bek va uning izdoshlarini o'rganayotgan olimlarimiz sanoqli lekin, unlarning safi ko'paymoqda. Aynan bu asarning qolgan qismlariga to'xtaladigan bo'lsak: Kitobning ikkinchi bo'limi, ikkinchi maqolasi Yerga va Yerning tarkibiga, iqlim va ob-havosiga bag'ishlangandir. Bu bo'limning o'n bir bobdan iborat ekanligini Ali Qushchining o'zi ham ta'kidlab o'tadi.

Yer kurradir." Zamin chunonchi..... kurayi ast"[4. C.17-18].

"Uning sathining ko'pchiligi suv bo'lib, obod qismi kamdir". Ajab bir jumlagga e'tibor qilinsa, mualifning chin maqsadini anglash mumkin bo'lur. U "markazi zamin olam ast" desa, 42-betida esa, ya'ni to'rtinchi bobda Quyoshning ikki davrasi, ikki markazi bordeyilgani aytib o'tilgan. Shulardan biri olam markazi deb tasdiqlangan. Bu joyda Yerning markazi Olamning markazi deyiladi. Mazkur bo'limda astranom, Yer kurasi, shimoliy va janubiy qutblar, ekvator-xatti istvo, meridian chiziqlar-xatti ufqlar to'g'risida, iqlim, ob-havo haqida o'z bilimini bayon etadi. Ofoq, Yer yuzi, to'rt fasl, har bir oy-Sarv, Jazvo, Saraton kabilarni ta'riflaydi, insonlarga ob-havo va iqlim tasiri haqida ham so'zlaydi, shu borada o'z zamonining, o'rta asr an'anasidan qutilib chiqq olmaydi.

I. M. Mo'minov taxminicha, ushbu qo'lyozmaning (3356) uch asosiy muammosi bo'lib, unda handasa to'liq berilgan, astranomiya-ilmi falakiyot bir muncha qisqartirilgan holda bayon etilgan, Yerning fizik geografiyasi juda ham muxtasar yozilgan.

Menga muhim bo'lib ko'ringan axborot yana shu bo'ldiki: "Olamro infanimo zon jumla yak hazoru bistu du setoraro rasad kardan va mavkori inxoro az falak burch tain kardan va az baroyi ta'rif vat ani kavokib, chilu hasht surat tavahhum kardand" ya'ni shu bizning fanning ulamolari huddi o'sha xilda bir ming yigirma ikki yulduzni jadvalga oladilar, unlarning osmondagi o'rinlarini aniqladilar, shu storalarning joylashuvini va o'zlarini bilish yengil bo'lishi

uchun qirq sakkiz surat chizadilar(3356 raqamli qo'lyozmadagi risola 40-bet). Demak, Ali Qushchining ushbu risolasi Ulug'bek rasadxonasida o'tkazilgan kuzatishlar asosida yozilgan. Shuni eslash ham kerakki, Mirzo Ulug'bekning "Ziji Ko'ragoniy"si 1437-yilda yozilib, unda 1018 ta yulduz haqida so'z boradi. Ali Qushchining mana shu risolasi ham shu kitobning o'zida yozilgandir.

"Xatim kunam bas guem dar torix avvali muxarram- xash sadu chilu ya kum hijrat" ya'ni hotima berib aytsak, muxarram oyining boshi, sakkiz yuz qirq birinchi hijriy yil [4.C.18].

Ali Qushchi bu risolani Ulug'bek rasadxonasining 1420-yildan 1437-1438-yillargacha bo'lgan ish faoliyatida yozib tugatgan desak adashmagan bo'lamiz.

TADQIQOT NATIJALARI

Mamlakatdagi siyosiy beqarorlik, uning ilmiga va olimlarga xalal berdi. Lekin Ulug'bek tarbiyasida katta bo'lgan Abu Said Ulug'bek akademiyasi xodimlarini o'z qaramog'iga oldi. Lekin uning vafotidan keyin olimlar bu diyorni tark etishga majbur bo'ladi. Ali Qushchi o'zi uchun begona bo'lmagan Eronga yo'l oladi. Uning Erondagi qaysi shaharga borganligi bo'yicha turlicha ma'lumot bor. "Abu Said o'limidan (1469) so'ng mamlakatda reaksiya va xurofot yanada avjiga chiqdi. Bunday sharoitda ancha keksayib qolgan Ali Qushchi o'z vatanini tark qilib, o'zga mamlakatga ketishga majbur bo'ldi. U 1471-yili Makkaga borib haj qilish bahonasi bilan Samarqanddan chiqib Tabrizga yo'l oldi. 200 ga yaqin qarindoshlari va shogirdlari ham u bilan birga ketdi. Ali Qushchi o'z asarlarini ham olib ketdi. Ali Qushchi va uning hamrohlari o'sha yilning o'zida Tabrizga Oq quyunlular dinastiasidan bo'lgan hukmdor Uzun Hasan (1453-1479) huzuriga yetib keldi. Uzun Hasan va uning vazirlari Qozi Hasan mavlona Abubakr Tehroniy peshvoz chiqib shahar yonida ulug' olimni zo'r hurmat bilan kutib oladilar. Ali Qushchi chamasi Tabrizda ikki yil turdi, aftidan yirik davlat lavozimlarida turdi [2. C.12]. Bu ma'lumotlarni bir oz tahlil qiladigan bo'lsak, Ayrim qo'lyozma manbalarimizda Ali Qushchining 1470-yilda Samarqandda bir nechta uyi bo'lganligi va ular rasmiy ravishda ro'yxatdan o'tganligi yozib qoldirilgan. Shuni aytish lozimki, Ali Qushchining mamlakat tashqarisiga chiqib ketishiga sabab mamlakatdagi siyosiy notinchlik bo'lsa kerak. Shuningdek, haj qilish bahonasi bu yerda juda noo'rin keltirilgan. Chunki yuqoridagi adabiyotdagi ma'lumotlarda "o'z oila a'zolari va shogirdlari bilan" chiqib ketishi bu mamlakatni butunlay tark etayotganligini bildiradi.

Bu yerda yana bir faktga nazar tashlasak. Ali Qushchi yirik davlat lavozimlarida faoliyat yuritdi. Bu haqiqatga yaqin va bu shubhasiz elchilik lavozimi. Lekin zabardast olim Eronda ham ilm izlashdan to'xtab qolmadi. U keyingi va so'nggi manzili bo'lgan Istambulga yo'l oldi. 1472-yilda u elchilik vazifasini bajarib Istambulga bordi. Turkiya va Oq quyunlular o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlab Eronga qaytib ketadi. Lekin Turkiya sultoni Muhammad Fotih (1451-1481) uni o'z saroyiga taklif qiladi. Shundan so'ng Ali Qushchi butun umrga Turkiyaga yo'l oladi. U yerda Aya Sofiya madrasasiga mudarris qilib tayinlandi. Yiliga 200 dirham kumush maosh ham tayinladi. Bu maosh bo'yicha adabiyotlarda shunday deyilgan. "1472-yilda Ali Qushchi sulton sharafiga atab "Kitob al Muhammadiya" deb nomlangan ilmi riyoziyotga oid risolani yozgan va unga taqdim ergan. Bu ishi uchun u mukofot tariqasida har oy olinadigan 200 dirham pul (kumush tanga) bilan taqdirlangan"[5. C.12]. U yerda ham Ali Qushchi Ulug'bek maktabini davom ettirdi. Shuningdek, Turkiyada ko'plab olimlarni yig'ib Yaqin Sharq

va Yevropa uchun katta ilmiy meros qoldirdi. Alovuddin Ali ibn Muhammad Qushchi hijriy hisob bo'yicha 879-yil shaban oyining 7-kunida (1474-yil 17-dekabr) vafot etgan bo'lib, hozirda uning qabri Istambuldagi Yusuf Sulton qabristonida.

Endi esa allomaning eng mashhur asari bo'lmish "Astronomiyaga oid risola" asariga to'xtalsak. Bu asar qo'lyozmasi O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida bir nechta nusxada saqlanmoqda. Mavjud qo'lyozmalarning diqqatga sazovorlari 9276, 3356, 2984 raqamli qo'lyozmalardir. Ushbu asar olimlarimiz tomonidan tarjima qilinib nashrga tayyorlangan. Afsuski bu nashr juda eski va hozirgi kunda umuman qayta nashr qilinmagan. 1965 – 1966 – yillar ichida O'rta Osiyo, jumladan O'zbekistonda tabiiy ilmlar, xususan Ulug'bek maktabida yaratilgan kitoblarni o'rganish alohida kasb etdi. 1969 – yilda Samarqand shahrining 2500 yillik to'yi o'tkazilishi munosabati bilan O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti qo'lyozma fondidagi 9276 hamda 3356 raqamli asarlar o'qilib "Fan va turmush" jurnalining 1967-yil 5-sonida I. M. Mo'minov tomonidan "Ali Qushchining bir risolasi haqida" nomli maqolasi e'lon qilindi. Aynan O'zSSR Fanlar akademiyasining akademigi I. M. Mo'minov 1968 – yilda "Fan" nashriyotida nashr etildi. Tarjimada asosan 9276 raqamli nusxadan foydalanilgan, lekin bu nusxada sodir bo'lgan kamchilik va yetishmovchiliklarni 3356 raqamli qo'lyozmadan olib to'ldirilgan.

Alloma Ali Qushchi astronomiyaga oid bu risolasiga oid bu risolasiga hech qanday nom bemagan. Ammo "Kashf uz zunun" kitobining muallifi Xoji Xalifa ismi bilan mashhur Kotibi Chalabiy uni "Risolatun fil hayat" (Risolai dar ilmi hayat) deb atagan. Marhum akademikning xotirlashicha "Mazkur ilmiy tadqiqot muassasi idorasidan Ali Qushchining mazkur kitobini fors-tojik tilidan o'zbek tiliga tarjima qilishni iltimos qildim. Bu vazifani F. Rasulov qunt bilan ishlab nihoyasiga yetkazdilar. Ko'p kamchiliklar, masalan, o'rta asr astronomiyasiga oid lug'at, ilmiy qoidalarni ifodalash masalalarida uchraydigan kamchiliklarni bartaraf etishga harakat qilindi. Hali ham ayrim nuqson bo'lishi ehtimol va beshubha. Tarjimani amalga oshirishda, izohlar tuzishda va nashrga tayyorlashda qobilyatli yosh olim Qavomiddin Munirov ko'maklashdi. Yuqorida nomlari zikr etilgan F. Rasulov, Q. Munirov va Sabohat Azimjonova hamda M, G, Pikulinga o'z minnatdorchiligimizni bildiramiz [4. C.4].

XULOSALAR

AliQushchi va Ulug'bek davri ilmiy jamoasi boshqa vakillarining ilmiy me'rosi hozirgi kunda katta qiziqish uyg'otmoqda va o'rganish ishlari ham asta-sekin yo'lga qo'yilmoqda. Ular yozgan asarlarining qo'lyozmalari Osiyo va Yevropaning turli muzey va kutubxonalarida saqlanmoqda, lekin ular qisman o'rganilgan, Fan tarixida o'rta osiyolik olimlar qoldirgan asarlarni to'la o'qib o'rganib tarjima qilib fanga kiritishimiz uchun bu qo'lyozmalarni arab va fors tilidan o'zbek tiliga mukammal sharhlar bilan o'rganish asosida tadqiq qilmoq kerak.

Aynan tojikistonlik olim, G.Sobirov (1935-1976) qunt bilan qo'lyozmalarni to'plash asosida Ali Qushchi hayoti va ijodini tavsiflab berdi. Lekin afsuski, unga boshlangan ishini oxiriga yetkazish nasib etmadi. Bu muammo tarixchi olimlar tomonidan Ali Qushchining barcha qo'lyozmalarini diqqat bilan o'rganib chiqishni taqazo etmoqda. Huddi shu narsa XV asrda yashab, ijod qilgan Samarqand ilmiy jamoasi olimlari Qozizoda Rumi, G'iyosiddin Jamshidal-Koshiy, Mirim Chalabiy singari boshqa riyoziyotchi va astronom olimlar hayotini ham biz

yoshlarga o'rganishimiz uchun katta va mas'uliyatli hisoblanadi. Lekin hozirgi kunda ham juda kam olimlarimiz bu mavzuni o'rgangan. Buning bitta sababi Ali Qushchiga oid manbalarning eng oxirgisi 1983-yilda chop etilgan. 1994-yil Mirzo Ulug'bekning tavalludining 600 yillik to'yida Ulug'bek va uning avlodlari, qisman u bilan ijod qilgan olimlarning hayoti va ijodi ham o'rganildi.

Hozirgi kunga qadar bu yo'nalishda sezilarli ishlar qilindi. O'zbekiston olimlari M. M. Xayrullayev, A. Axmedov, B. A. Ahmedov, S. A. Ahmedov, M. S. Bulatov, P. G. Bu-igakov, U. I. Karimov, O. Bo'riyev, A. B. Vilidanova, I. M. Mo'minov, Q. M. Munirov, A. Nosirov, A. Rasulev, O. Tursunov, A. O'rinboyev, A. U. Usmanov, O. D. Chexovich va boshqalar bunday katta ishga qo'l urganlar. Ularning katta qismi sovet davri va mustaqillik yillarining dastlabki davrlarida ijod qilgan. O'zbek sharqshunos olimlari tomonidan sermahsul ilmiy tadqiqot ishlari olib borishlari uchun katta sharoit va imkoniyatlar mavjud. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida o'rta asrlar sharq manbalarining noyob nusxalari saqlanmoqda. Ular ichida Samarqand ilmiy jamoasi olimlari tomonidan yozilgan ko'plab qo'lyozmalar ham bor. Aynan bu ilmlarni o'rganishda biz yoshlarning yuqori ilmiy salohiyatimiz va kuchimizni ayamsligimiz kerak.

IS IQTIBOSDA/SNOSKI/ССЫЛКИ

1. A. Abdurahmonov. Ulug'bek akademiyasi. – T.: [nashriyot nomini keltiring] 1994. B. 3. (A. Abdurakhmanov. Academy of Ulugbek. T.: [nashriyot nomini keltiring] 1994. p3.)
2. A. Nosirov. Ali Qushchi. – T.: 1964. B. 4. (A. Nosirov. Ali Qushji. T.: [nashriyot nomini keltiring] 1994. p3.)
3. Mirzo Ulug'bek. Ilmu Nujum. - T.: 1994. - B. 4. (Ulugh Beg. Ulugh Beg's catalogue of stars. T.: 1994. [nashriyot nomini keltiring] p 4.)
4. Ali Qushchi. Astronomiyaga oid risola. - T.: 1968. B. 10. (Ali Qushji. Risala about astronomy. T.: 1968. [nashriyot nomini keltiring] B. 10.)
5. Ibodov, J. Matvievskaya. G. Ulug'bek shogirdi - Ali Qushchi. – T.: "Fan", 1983. – B. 11
6. Сарик билан белгиланганлигидан мақсад, умумий саҳифалар сони ёзилиши керак, фойдаланилган саҳифа эмас!